

DE REDACTIE PRIVAAT TWEDE STELLINGEN INZAKE (ELS-)METHODEN VAN RECHTSWETENSCHAP

Ivo GIESEN*

Hoogleraar Privaatrecht, Universiteit Utrecht

Directeur van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum (WODC) in Den Haag

I. INLEIDING: TWEE STELLINGEN NAAR AANLEIDING VAN EEN BOEK

1. Op 2 september 2024 verscheen, bij gelegenheid van de viering van het zestigjarig bestaan van de rechtenfaculteit van de Universiteit Tilburg, een fraai nieuw boek van professor emeritus Ernst Hirsch Ballin, getiteld: *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap*¹. Het boek is aangekondigd als zijn laatste grote wetenschappelijke werk². In deze bijdrage wil ik naar aanleiding van de verschijning van dit boek een tweetal stellingen poneren en nader toelichten over één van de vijf typen van juridisch onderzoek die Hirsch Ballin in zijn boek beschreven heeft³, te weten het *empirisch-juridisch* onderzoek, ook wel ELS-onderzoek (*Empirical Legal Studies*) genoemd, zoals dat als derde vorm van onderzoek in zijn typologie naar voren komt⁴. Ik focus op dat derde type onderzoek omdat het al langer mijn warme belangstelling heeft en omdat dit type onderzoek – terecht – sterk aan populariteit gewonnen heeft in Nederland gedurende de laatste jaren.

* Met dank aan collega Rianka Rijnhout voor de waardevolle feedback op een eerdere versie en aan de deelnemers aan het symposium ‘Methoden en perspectieven van rechtswetenschap’ gehouden op 2 september 2024 te Tilburg, voor hun waardevolle inzichten, die tot uitbreiding en aanscherping van de oorspronkelijke versie van deze tekst (die ik tijdens dat symposium als lezing mocht presenteren) aanleiding hebben gegeven. Deze bijdrage werd afgerond op 6 september 2024.

¹ E. HIRSCH BALLIN, *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap* (Den Haag: Boom 2024). Het betreft hier een herziening, bewerking en vertaling van zijn eerdere werk *Advanced Introduction to Legal Research Methods* (Cheltenham: Edward Elgar 2020).

² E. HIRSCH BALLIN, *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap*, 10.

³ De vijf typen onderzoek die Hirsch Ballin in zijn boek noemt, zijn: rechtsgeleerd onderzoek, kritisch onderzoek, ELS-onderzoek, grondslagenonderzoek en verkennend onderzoek.

⁴ E. HIRSCH BALLIN, *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap*, 67 e.v.

II. VOORAF EERST TWEE BEMERKINGEN

2. Ik wil te dien aanzien vooraf twee zaken opmerken. Ten eerste (toch) iets over terminologie⁵. Zelf zou ik dit ELS-onderzoek, zoals het vaak kortweg genoemd wordt omdat dat nu eenmaal een handige afkorting is, het liefst *juridisch-empirisch onderzoek* noemen, als ‘inkorting’ van waar het in de kern om gaat, namelijk ‘juridisch onderzoek, (mede) op basis van een empirische methode’. Dat hangt hiermee samen dat wat mij betreft juridische vragen en vraagstellingen in dit type onderzoek centraal staan, of ten minste zouden moeten staan⁶, zodat het juridische element (het gaat uiteindelijk om juridisch onderzoek) ook in de naamgeving voorop zou moeten staan⁷. Dat gezegd hebbende, ik realiseer mij dat je met die terminologie best flink kunt stoeien en dat je de term ‘empirisch-juridisch onderzoek’ zoals Hirsch Ballin die benut, ook kunt gebruiken als term voor in de kern juridisch onderzoek op empirische leest geschoeid: ‘empirisch’ is dan bedoeld als een nadere duiding van het soort ‘juridisch onderzoek’ dat aan de orde is. Tegelijk zijn beide termen dan bijvoeglijk ten aanzien van ‘onderzoek’ en is dus van enige rangorde tussen die twee niet direct sprake, waardoor het eerst genoemde (hier: empirisch) in potentie zomaar de overhand kan krijgen. En dus kies ik er toch liever voor om ‘juridisch’ voorop te zetten. Wat hiervan verder zij, ik snap natuurlijk ook dat de afkorting ‘ELS’ beter klinkt dan ‘J-EO’ (of zelfs ‘JOMobveEM’) of ‘E-JO’, zodat ook ik die afkorting ongetwijfeld zal blijven benutten.

3. Mijn tweede opmerking vooraf haakt hierbij aan: door elkaar lopende voorkeuren qua terminologie zijn minder storend, als achterliggend maar hetzelfde bedoeld wordt. In dat verband is het goed te constateren dat ik grotendeels in de pas loop met Hirsch Ballin als het om zijn inhoudelijke gedachten over empirisch-juridisch onderzoek gaat. We zijn het bijvoorbeeld, in aansluiting op wat ik hiervoor al schreef, geheel eens over het belang van een *juridische focus* als de primaire focus in dit type onderzoek en dus dat ELS een *juridisch kennisdoel* heeft: het recht en zijn verdere ontwikkeling⁸. Datzelfde uitgangspunt vinden we overigens terug in het recente nieuwe boek

⁵ Dat past allicht bij een van de kerngedachten van Hirsch Ballin, te weten dat recht wordt gekwalificeerd door zijn semantische aard, zie E. HIRSCH BALLIN, *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap*, 30.

⁶ Zie hierna nr. 3.

⁷ Zie E. HIRSCH BALLIN, *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap*, 68 en 69.

⁸ Zo bv. ook G. VELDT, “Waarom empirisch-juridisch onderzoek en interdisciplinariteit een prominentere plek verdienen in het rechtencurriculum”, 44. *Recht der werkelijkheid* 2023(3), 71, met verwijzingen.

van Sanne Taekema en Wibren van der Burg. Zij schrijven: “*Essential for law-in-context-research is that law is in the lead*”⁹. Immers, het doel is het recht beter te begrijpen¹⁰.

4. Teneinde het verder niet onnodig eens te zijn, om het indachtig professor Herman Schoordijk te zeggen, wil ik hier hierna in vogelvlucht twee aspecten inzake juridisch-empirisch onderzoek uitlichten ten aanzien waarvan Hirsch Ballin en ik net iets verder uiteen lopen qua opvatting. Die twee aspecten zal ik als twee stellingen presenteren.

III. EERSTE STELLING

5. Mijn eerste stelling luidt: *ELS verandert het recht niet (maar misschien wel de praktische toepassing ervan)*. Wat opvallend is de laatste jaren, zonder dat dit overigens empirisch afdoende onderzocht is, is dat recente ELS-onderzoeken vaak lijken te eindigen in wat ik nu maar even ‘juridisch niemandsland’ noem. Daarmee bedoel ik dan dat zo’n studie vaak niet komt tot aanbevelingen aan de wetgever om wet X of Y in te voeren, af te schaffen of zus of zo aan te passen of aan de rechter om vaste rechtspraak om te buigen, maar dat dergelijke studies veeleer eindigen met een set praktische tips en aanwijzingen ter uitvoering van de bestaande regels en kaders.

6. Ik vind dat een opvallend gegeven – daarom benoem ik het hier – omdat je best zou kunnen verwachten dat als de veronderstellingen over en de werking of de effecten van wet- en regelgeving getoetst worden, zoals bij ELS gebruikelijk¹¹, uiteindelijk een oordeel over die wet *as such* zal volgen, met eventueel wijzigingsvoorstellen dienaangaande. Nee dus. Als ik kijk naar een aantal stevige, en terecht veelgeprezen juridisch-empirische studies die meer recent verschenen zijn, dan zie ik veel op de praktijk en op de toepassing toegesneden uitkomsten, maar geen oproepen tot wijziging van het recht.

7. Ik noem uit het Nederlandse aansprakelijkheidsrecht als eerste de fraaie Tilburgse studie van Karlijn van Doorn, over hoe, in mijn woorden, de belangen van gedupeerden binnen en door collectieve acties kunnen worden gediend. Geen plan of idee in haar conclusies voor een wetsvoorstel of iets in die trant, maar wel: inzetten op een herstelgerichte benadering in de praktijk,

⁹ Zie S. TAEKEMA & W. VAN DER BURG, *Contextualising Legal Research. A Methodological Guide* (Cheltenham: Edward Elgar 2024), 94.

¹⁰ S. TAEKEMA & W. VAN DER BURG, *Contextualising Legal Research*, 96.

¹¹ Vgl. W.H. VAN BOOM e.a., “Inleiding”, in W.H. van Boom e.a., *Capita Civilologie* (Den Haag: BJu 2013), 1.

met bijvoorbeeld vuistregels om categorisering te bevorderen en het idee om de groep benadeelden te betrekken bij het ontwerp van de wijze waarop schade afgewikkeld wordt¹².

8. Ik noem ten tweede de studie van Femke Ruitenbeek-Bart over hoe veroorzakers van een schadetoebrengende gebeurtenis die gebeurtenis en de nasleep ervan (via het aansprakelijkheidsrecht) ervaren. Opnieuw geen wetsvoorstel in spe, maar wel expliciet uitgesproken normatieve terughoudendheid en de wens om enkel bij te dragen aan het debat, gevolgd door de oproep om die veroorzaker ook te zien, deze verantwoord aan te spreken en ook de gelegenheid te geven “*to make amends*”, waarbij dan met name de letselschadeprofessionals worden aangesproken¹³.

9. Van een paar jaar geleden alweer is de Utrechtse studie van Hilke Grootelaar over ervaren procedurele rechtvaardigheid van mensen die tegenover de rechter hebben gestaan. Ook hier geen aanzet tot een wetsvoorstel, maar na een openlijke erkenning dat niet verteld zal worden hoe juridische procedures eruit zouden moeten zien om het rechtvaardigheidsgevoel bij partijen te verhogen, alleen een aantal zinvolle tips aan rechters over hoe zich te gedragen tegenover die partijen¹⁴.

10. Van iets later (2020) is het Tilburgse proefschrift van Lianne Wijntjens over de belemmeringen en mogelijkheden tot bevordering van het aanbieden van excuses. Geen wetsvoorstel in de dop, ook hier niet, maar wel een uitlegregel voor de rechter om erkenning van aansprakelijkheid bij excuses tegen te gaan, gevolgd door de oproep om in te zetten op voorlichting, communicatietraining en coaching teneinde verkeerde percepties bij veroorzakers tegen te gaan, alsmede enkele *best practices* voor zittingen¹⁵.

11. Ook uit 2020 stamt het Leidse proefschrift van Niek Strohmaier over de psychologie achter financiële en juridische oordelen rondom insolventievraagstukken. Weer geen input voor de wetgever, wel een paragraaf over de implicaties voor de juridische praktijk (meer bewustzijn ten aanzien van de impact van psychologische processen creëren; soms is het handig een tweede curator te benoemen)¹⁶.

¹² Zie C.J.M. VAN DOORN, *De mensen achter de grote getallen* (Den Haag: Boom 2024) = https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/87140310/van_Doorn_De_Mensen_02-02-2024_emb_tot_02-08-2024.pdf, 476-479. Opvallend is nog dat deze passage wordt gevolgd door een passage (p. 480) waarin betoogd wordt dat dit alles binnen het bestaande juridische kader kan.

¹³ F.M. RUITENBEEK-BART, *En de veroorzaker dan?* (Den Haag: Boom 2023) = https://pure.eur.nl/ws/portalfiles/portal/88586074/en_de_veroorzaker_dan_643fce912f37a.pdf, 779 en 789.

¹⁴ Zie H.A.M. GROOTELAAR, *Interacting with procedural justice in courts*, diss. UU 2018 = <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/364150>, 126 en 128-129.

¹⁵ Zie L.A.B.M. WIJNTJENS, *Als ik nu sorry zeg, beken ik dan schuld?* (Den Haag: BJU 2020) = https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/42949056/Wijntjens_Als_11_09_2020.pdf, 294, 299 en 303.

¹⁶ Zie N. STROHMAIER, *Making sense of business failure*, diss. Leiden 2020, 175 e.v.

12. Het in 2021 in Utrecht verdedigde proefschrift van Shosha Wiznitzer gaat over de (vermeende) invloed van het medische aansprakelijkheidsrecht (straf-, tucht- en civiel recht) op het professionele handelen van artsen. Na de conclusie dat het recht slechts in beperkte mate het beoogde gedragsbeïnvloedende effect heeft, zet de auteur in op kennisverbetering (als in: kennis van het recht) onder de *professionals*, wordt de argumentatie inzake het eventueel invoeren van een *no fault*-systeem verrijkt, en voor een imagoverbetering van het tuchtrecht gepleit (via minder formele zittingen, meer informatie, stimuleren van gesprekken tussen betrokkenen)¹⁷. Een conceptwetsvoorstel zal de lezer hier echter niet vinden.

13. Tot slot, begin 2025 verscheen het Utrechtse proefschrift van Stijn van Deursen over de vraag naar het al dan niet meewegen van macro-effecten door de civiele rechter en de wenselijkheid daarvan. Opnieuw: geen wetsvoorstel in de maak, bijvoorbeeld om dat gebruik te verbieden of juist te verplichten, maar wel praktische aanwijzingen voor rechters over wanneer niet en wanneer wel en over hoe dan binnen de bestaande structuren die macro-effecten mee te wegen zijn¹⁸.

14. Ik weet uiteraard dat je met $N = 7$ zoals hier, niet ver komt als het erom gaat verbanden bloot te leggen, zoals ik hier probeer te doen¹⁹, maar als extra onderbouwing kan hier nog wel aangevoerd worden dat Taekema en Van der Burg dit fenomeen ook lijken te zien: “*It is not always clear what the implication of such data and the following explanations of behaviour are for the design of the law*” (mijn onderlijning, IG)²⁰. Daar komt dan nog bij dat dit bovendien zeker geen onlogisch gegeven betreft. Immers, als juridisch-empirisch onderzoek betrekking heeft op de werking en effecten van regels en van instituten, dan is het ook niet vreemd om juist ten aanzien van de uitvoering van die regels, en dus niet op het regelniveau zelf, tot verbetervoorstellen te komen.

15. Hierin ligt dan misschien ook wel een begin van een antwoord op de zeer complexe vraag waar dit fenomeen (als het inderdaad bestaat) vandaan komt. Daaraan kunnen overigens nog de volgende drie mogelijke verklaringen toegevoegd worden. Het kan ten eerste zijn dat ELS als onderzoekstype

¹⁷ Zie S.N.P. WIZNITZER, *Defensieve Dokters?* (Den Haag: BJu 2021) = <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/402760>, 291 en 293-296.

¹⁸ Zie S. VAN DEURSEN, *Macro-effecten in het aansprakelijkheidsrecht* (Den Haag: Boomjuridisch 2025).

¹⁹ Er zijn zeker en vast uitzonderingen op mijn aanname te noemen, zie bv. A.J. AKKERMANS e.a., *Affectieschade* (Den Haag: BJu 2015), een onderzoek dat vrij direct tot nieuwe wetgeving in Nederland leidde. Er zullen er ongetwijfeld meer zijn, maar er zijn naar alle waarschijnlijkheid ook meer voorbeelden te vinden die mijn stelling bevestigen. Markant is overigens nog dat dit onderzoek van Akkermans c.s. vanuit de politiek gevraagd was, dus wellicht met in het achterhoofd de vraag of wetgeving nodig zou zijn.

²⁰ S. TAEKEMA & W. VAN DER BURG, *Contextualising Legal Research*, 268.

in onze contreien (nog) jong is, met als implicatie dat dit laat zien dat er (nog) meer ELS nodig is. Of wellicht brengt de traditionele verwevenheid tussen rechtswetenschap en rechtspraktijk wel met zich mee, ten tweede, dat ELS-onderzoekers veel en vaak ook de praktijk induiken om hun onderzoek te doen, zodat die praktijk niet alleen bekend terrein wordt, maar vervolgens ook een aandachtspunt blijkt als het om verbetermaatregelen gaat. Ten derde kan dit een fenomeen zijn dat op specifieke rechtsgebieden meer speelt dan elders (hier heb ik immers vooral privaatrechtelijk onderzoek weergegeven).

16. Laten we in het licht van dit alles, en de onzekerheid die dit fenomeen omringt indachtig, nu eens aannemen dat dit gegeven een zekere robuustheid heeft, en dus vaker voorkomt. De vraag rijst dan: is dat onwenselijk? Uiteraard niet, haast ik mij te zeggen, want dit soort uitkomsten, op de praktijk toegepast, daar is natuurlijk helemaal niets mis mee. Het is zelfs zeer waardevol, want een betere toepassing van het recht is zeer waardevol. Maar waarom dan dit punt gemaakt? Zijn er dan wellicht toch ook nadelen aan verbonden? De vraag stellen is hem beantwoorden. Ja, die zijn er, want de perceptie wordt dan mogelijk toch al snel dat dit soort onderzoek niets veranderen zal omdat het (a) bij die praktische toepassing ook om ‘culturen’ gaat die zich niet zomaar laten aanpassen²¹, en (b) er dan minder snel een probleemeigenaar aangewezen kan worden (wie pakt het op om de praktijk te veranderen?), en (c) het de onderliggende concrete opdracht mist die een oproep tot wetswijziging wel bieden zal. Belangrijk is vervolgens dat die wat negatief getoonzette perceptie misschien wel zal doorwerken: wat hebben we eraan, wat ‘motten’ we ermee?

17. Mijn hypothese, gegeven het voorgaande, is dan ook dat het gegeven dat ELS het recht niet verandert, er mede debet aan is dat ELS wel al *mainstream* geworden is in de academie, in de rechtswetenschap, althans in Nederland (de rechtswetenschappers zien de meerwaarde, willen er ook zelf aan mee doen), maar vandaag nog niet afdoende is geland in de rechtspraktijk zoals de rechterlijk macht (die de bereikte uitkomsten makkelijker kan negeren dan bijvoorbeeld een aangekondigde wetswijziging). Dat is teleurstellend want die praktijk is nu juist de plek waar dit soort onderzoek impact wil hebben en ook zou moeten kunnen krijgen²². Voor de verdere standing en receptie van ELS-onderzoek is het dus goed te bezien of aan de *impact* van de uitkomsten van dat onderzoek nog wat bij te plussen is.

²¹ Dat lukt overigens ook niet met zomaar een nieuwe wet, durf ik te voorspellen.

²² Zie over de impact van sociaalwetenschappelijk onderzoek in (een deel van) de rechtspraktijk recentelijk de dissertatie van M.E. KUIPER, *Parallel worlds. Assessing the alignment between social science and legal practice about behavioral change*, diss. UvA 2024, met name hoofdstuk 4 (dat hoofdstuk behelst een verslag van interviews met praktijkjuristen, d.w.z.: officieren van justitie, *compliance officers* en toezichthouders).

IV. TWEEDE STELLING

18. Mijn tweede stelling is deze: *De ELS gemeenschap moet direct stoppen met publiceren in hun eigen outlets en enkel nog in de mainstream juridisch-dogmatische ('rechtsgeleerde') media publiceren*. Ik licht deze uiteraard graag toe²³. Ernst Hirsch Ballin vermeldt in zijn boek²⁴ dat ELS-onderzoek vaak is terug te vinden in gespecialiseerde bladen en – terecht – dat dankzij het feit dat ook in algemene juridische tijdschriften en media wordt gepubliceerd, ook daar veronderstellingen ter discussie worden gesteld. Ik vind dit echter net wat te mager, zodat ik hier wel enige afstand zie tussen de opvatting van mijzelf en van Hirsch Ballin. Laat ik dat toelichten.

19. Als je wilt dat juristen, in de brede zin van het woord (rechters, wetgevingsjuristen, beleidsmakers, onderzoekers, bedrijfsjuristen, advocaten etc.) *evidence-informed* gaan werken, dan zullen de ELS-ers onder ons per direct moeten stoppen met publiceren in hun eigen gespecialiseerde *journals* en bladen. Die leest namelijk – het spijt me het te moeten zeggen – helemaal niemand buiten de academie en dus komt die ideeënrijkdom niet aan de oppervlakte bij degenen die zich baseren willen of moeten op rechtsgeleerd onderzoek om hun (praktische) werk te doen. Als je enige kans wil hebben dat ELS-onderzoek weerklank vindt, in welke vorm dan ook, dan moet je voor een breed juristenpubliek gaan op basis van juridische vragen. Dat kan een best nog redelijk specifieke outlet zijn als je voor een specifiek deelpubliek schrijft (bv. in Nederland *TVP* voor de letselschadebranche), maar dat zal vaak betekenen dat je een breed georiënteerd tijdschrift nodig hebt, zoals *Ars Aequi*, *RM Themis*, *NJB*, of *TPR* uiteraard.

20. Kortom, om ELS te laten landen bij een ruim rechtsgeleerd publiek, is het niet alleen wenselijk maar vooral noodzakelijk om zo een algemene ingang te vinden. Dan kan niemand de resultaten negeren. Dit vergt vervolgens wel het nodige van ons *Umfeld*. Ik beperkt mij hier tot twee aspecten daarvan. Ten eerste vergt dit het nodige van de redacties van de aangezochte tijdschriften: het vraagt openheid en bereidheid vanuit die redacties om dit type onderzoek te faciliteren, en een bredere expertise dan enkel strikt juridische deskundigheid dan wel de moed om elders gespecialiseerde hulp te zoeken als het nodig is (zoals een niet aan de redactie verbonden peerreviewer).

21. Ten tweede, en belangrijker, vergt het veel van onze (vooral jonge) onderzoekers, want dit heeft best stevige carriëretechnische complicaties. Zo'n juridisch-empirisch onderzoeker zal immers (tenzij zij/hij dubbele diensten

²³ Vooraf meld ik al dat ik bewust het woord 'alleen' heb weggelaten uit de stelling, want een langs die weg meer genuanceerde variant van de stelling (die dan luiden zou: "*De ELS gemeenschap moet direct stoppen met alleen publiceren in hun eigen outlets...*") zou waarschijnlijk weinig tot geen tegenspraak opleveren, schat ik in, en dus weinig interessant zijn. Ik geef echter meteen toe dat ik die genuanceerde versie ook graag onderschrijf.

²⁴ E. HIRSCH BALLIN, *Methoden en perspectieven van rechtswetenschap*, 71.

draait en dubbel werk aflevert, wat ik sterk afraden wil) geen carrière kunnen opbouwen langs sociaalwetenschappelijke weg, want daarvoor zijn stevige publicaties in gespecialiseerde, internationale tijdschriften noodzakelijk, en dat lukt niet met een publicatielijst die vooral (nationale) juridische output laat zien. Een onderzoeker met carrière-ambities die ELS wil doen en doet, zal dus de juridische carrière-route moeten kiezen, maar in dat geval moet deze onderzoeker natuurlijk ook laten zien dat zij/hij een steengoed jurist (civilist etc.) is. Dat maakt het leven wel lastiger²⁵.

22. Het goede nieuws is echter wel dat als zo'n jonge onderzoeker ervoor blijft zorgen, zoals bijvoorbeeld Hirsch Ballin en ikzelf bepleiten, dat de juridische focus en de juridische vraagstelling vooropstaan bij dat juridisch-empirisch onderzoek, dat die dan twee vliegen in een klap kan slaan. Zij of hij kan een sterke juridisch-dogmatische basis laten zien, en die verrijken met empirische inzichten die de dogmatiek of in elk geval de dagelijkse juridische praktijk verder brengen. En dan kan zo iemand meteen ook de originaliteitsprijs pakken omdat op deze manier ook vrij snel de hoogste trede uit de (uit vijf trappen bestaande) typologie van juridisch onderzoek van Hirsch Ballin, het zogenaamde 'verkenkende onderzoek', bereikt kan worden.

V. AFRONDING

23. In het voorgaande heb ik mij, eerst onbewust, vooral tot de jonge onderzoekers onder ons gericht, in een poging één of twee academische lessen aan hen mee te geven zodat zij hun keuzes, hoe die ook mogen luiden, bewust zullen maken. Hopelijk kunnen die lessen eraan bijdragen dat de impact van hun juridisch-empirisch onderzoek op zowel rechtspraak als rechtswetenschap extra groot wordt. Ik hoop bovendien en bovenal dat die lessen niemand hebben afgeschrikt om dat type onderzoek te gaan doen, want ik ben echt een fan van juridisch-empirisch onderzoek. Ik heb er dan ook zowat twee decennia van mijn schrijvende leven aan besteed om dat type onderzoek tot een reguliere vorm van juridisch onderzoek te maken, om het te integreren in wat Hirsch Ballin in zijn boek 'rechtsgeleerd onderzoek' noemt. Hopelijk dragen de 'two cents' die ik hiervoor heb aangereikt, daaraan bij.

²⁵ Zie hierover (in mijn woorden: tussen twee werelden in belanden) verder bv. J. POOL, "De rechtswetenschapper en empirisch-juridisch onderzoek: vlees noch vis?", 45. *Recht der werkelijkheid* 2024(1), met name 98-100.